

УДК 322.2 (4)

Romanko Agnieszka

Dr., asystent,

Katedra Kościelnego Prawa Publicznego i Konstytucyjnego,

Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II,

Lublin, Polska,

agnieszka24@kul.pl

SYSTEM PAŃSTW ŚWIECKICH NA PRZYKŁADZIE WYBRANYCH PAŃSTW EUROPEJSKICH

Współcześnie, obok państw wyznaniowych zakładających istnienie jednej religii oficjalnej, występują państwa świeckie charakteryzujące się rozdziałem Kościoła od państwa i państwa od Kościoła. Państwa świeckie zakładają system relacji między Kościołem a państwem oparty na separacji utożsamianej powszechnie z zasadą oddzielenia Kościoła od państwa. Artykuł dotyczy koncepcji i modelu państwa świeckiego. Przedmiotem artykułu jest analiza systemu państw świeckich. Główne metody badań – metody porównywania i analizy. W systemie świeckim zidentyfikowano dwa elementy: pozytywny i negatywny. Dla państw Europy Środkowo-Wschodniej nieodłączny jest model umiarkowanego państwa świeckiego. Powstał w wyniku przekształcenia totalitaryzmu w demokrację. Państwo świeckie gwarantuje równość wszystkich Kościołów i stosunków wewnątrz swoich granic. Nie ma jednego uniwersalnego modelu świeckiego państwa. Świecki system państwowy ma dwie wersje: radykalną separację Kościoła od państwa lub autonomii i współpracę między nimi. Wśród państw świeckich w wersji umiarkowanej należy wskazać m. in.: Niemcy, Włochy, Hiszpanię, Słowację, Litwę i Polskę.

Słowa kluczowe: państwo, Kościół, system relacji Kościół – państwo, zasad oddzielenia Kościoła od państwa.

Romancko Agnieszka, доктор, асистент кафедри церковного громадського та конституційного права, Люблінський католицький університет Іоанна Павла II, Люблін, Польща

Система світських держав на прикладі окремих Європейських держав

На сьогоднішній день, поруч із державами, що визнають офіційно існування однієї релігії, існують і світські держави, для яких властиве відокремлення Церкви від держави і держави від Церкви. Світські країни беруть на себе систему відносин між Церквою та державою на основі поділу, загальноототожнених з принципом відокремлення Церкви від держави. У статті розглядаються поняття та моделі світської держави. Предметом статті є аналіз систем світських держав. Головні методи дослідження: порівняння та аналіз.

СИСТЕМА СВІТСЬКИХ ДЕРЖАВ НА ПРИКЛАДІ ОКРЕМИХ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВ

Визначаються два елементи в системі світської держави: позитивний та негативний. Для держав Центрально-Східної Європи властивою є модель поміркованої світської держави. Вона з'явилася внаслідок трансформації із тоталітаризму в демократію. Світська держава гарантує рівноправність усіх церков і відносин в межах своїх кордонів. Єдиної універсальної моделі світської держави не існує. Система світської держави має дві версії: радикального відділення Церкви від держави або ж автономії і співпраці між ними. Серед держав світських з поміркованою версією можна вказати на Німеччину, Італію, Іспанію, Словаччину, Литву, Польщу.

Ключові слова: держава, церква, система відносин між Церквою і державою, принцип відокремлення Церкви від держави.

Romanko Agnieszka, Dr., assistant, Department of Ecclesiastical Public and Constitutional Law, John Paul II Catholic University of Lublin, Lublin, Poland

System of secular states on the basis of the selected European states

At present, besides confessional states, assuming the existence of one official religion, there are some secular states been characterized by the Church separation from the state and the state – from the Church. The secular states assume a Church – State relations system based on the division to be commonly identified with the principles of the Church from the state separation. The subject of the article is an analysis of the secular states system. The main methods of the research are the comparison and analysis. Within the secular state system there are two elements to be identified: positive and negative. For the states of the Central and Eastern Europe, the moderate secular state model is an inherent one. It has appeared as a result of totalitarianism been transformed into democracy. The secular state guarantees equality of all churches and relations within its borders. There is no single universal model of the secular state. The secular state system has two variants: a radical separation of the Church from the state or autonomy and cooperation between them. Among secular states with a moderate version, one can point Germany, Italy, Spain, Slovakia, Lithuania, Poland.

Key words: Church, state, system of Church – State relations, principle of separation of the Church from the state.

Романко Агнешка, доктор, асистент кафедри церковного общественного и конституционного права, Люблинский католический университет Иоанна Павла II, Люблин, Польша

Система светских государств на примере отдельных Европейских государств

На сегодняшний день, наряду с государствами, которые признают официально существование одной религии, существуют и светские государства,

для которых свойственно отделение Церкви от государства и государства от Церкви. Светские страны берут на себя систему отношений между Церковью и государством на основе разделения, общеотождествленного принципу отделения Церкви от государства. В статье рассматривается понятие и модели светского государства. Предметом статьи является анализ системы советских государств. Главные методы исследования: сравнение и анализ. Определяются два элемента в системе светского государства: положительный и отрицательный. Для государств Центрально-Восточной Европы присуща модель умеренного светского государства. Она появилась в результате трансформации с тоталитаризма в демократию. Светское государство гарантирует равноправие всех церквей и отношений в пределах своих границ. Единой универсальной модели светского государства не существует. Система светского государства имеет две версии: радикального отделения Церкви от государства или автономии и сотрудничества между ними. Среди государств светских с умеренной версией Германия, Италия, Испания, Словакия, Литва, Польша.

Ключевые слова: государство, церковь, система отношений между Церковью и государством, принцип отделения Церкви от государства.

Współczesne państwa europejskie w określaniu wzajemnych relacji między Kościołem a państwem charakteryzują się dwoma głównymi systemami relacji, tj. państwo wyznaniowe, które zakłada istnienie jednej religii oficjalnej (w wersji tradycyjnej i zmodernizowanej) oraz państwo świeckie charakteryzujące się rozdziałem Kościoła od państwa i państwa od Kościoła. Przedmiotem artykułu będzie analiza systemu państw świeckich, a w szczególności próba odpowiedzi na pytania: Czy system państwa świeckiego zawsze oznacza radykalny rozdział Kościoła od państwa? Czy system państwa świeckiego może zakładać współpracę społeczności religijnej i politycznej?

Pojęcie państwa świeckiego. Państwa świeckie zakładają system relacji między Kościołem a państwem oparty na separacji utożsamianej powszechnie z zasadą oddzielenia Kościoła od państwa. Przez świeckość państwa należy rozumieć atrybut systemu politycznego proklamującego zasadę równouprawnienia Kościołów i innych związków wyznaniowych przy jednoczesnym nieuznawaniu uprzywilejowanej pozycji któregokolwiek z nich [11, kol. 366]. Współczesne stanowisko Kościoła wobec świeckości państwa zostało określone na Soborze Watykańskim II w konstytucji duszpasterskiej o Kościele w świecie współczesnym *Gaudium et spes*: „Kościół [...] ze względu na swoje zadanie i kompetencje w żaden sposób nie utożsamia się ze wspólnotą polityczną i nie łączy się z żadnym systemem politycznym” (nr 76).

Koncepcja państwa świeckiego powstała na kontynencie Ameryki Północnej w Stanach Zjednoczonych i kontynencie europejskim we Francji. W doktrynie

wypracowano różne modele separacji, tj. czystą w wersji amerykańskiej, wrogą w wersji francuskiej i sowieckiej oraz skoordynowaną (przyjazną) w wersji niemieckiej. Separacja w wersji amerykańskiej, francuskiej i niemieckiej związana była z ustrojem demokratycznym, natomiast separacja w wersji sowieckiej z ustrojem totalitarnym [7, s. 16–21]. W systemie państwa świeckiego wyróżnia się dwa elementy: 1) pozytywny, który zakłada równouprawnienie wszystkich Kościołów w granicach danego państwa, zaś państwo świeckie ma tworzyć i utrzymywać sprawiedliwy porządek społeczny, gwarantować wolność i niezależność, a także popierać i ułatwiać rozwój wartości religijnych; 2) negatywny, który wyklucza uznanie religii oficjalnej i Kościoła państwowego, zgodnie z którym państwo świeckie nie może narzucać jakiegokolwiek ideologii, a także usuwać elementów wiary w życiu społecznym [11, kol. 366; 6, s. 47].

Papież Benedykt XVI dnia 9 grudnia 2006 r. w przemówieniu do uczestników 56. kongresu Unii Włoskich Prawników Katolickich nt. „Sekularyzacji świeckich” zwrócił uwagę, że „zdrowa świeckość” nie oznacza rozdziału Kościoła od państwa, zgodnie z którym zabrania się umieszczania symboli religijnych w miejscach publicznych, ponieważ jest to areligijna wizja życia, myśli i moralności. Mówił: „Żyjemy w okresie historycznym wzbudzającym entuzjazm postępami ludzkości w wielu dziedzinach prawa, kultury, komunikacji, nauki i techniki. Równocześnie jednak niektórzy usiłują wykluczyć Boga z każdej sfery życia, przedstawiając Go jako antagonistę człowieka. Do nas chrześcijan należy ukazywać, że Bóg – przeciwnie – jest miłością; że pragnie dobra i szczęścia wszystkich ludzi. Naszym zadaniem jest dać ludziom zrozumieć, że prawo moralne, które dał nam Bóg i które objawia się nam w głosie sumienia, nie jest po to, by nam ciążyć. Ma nas ono uwolnić od zła i uczynić szczęśliwymi. Chodzi o to, by ukazywać, że bez Boga człowiek jest zgubiony. Wykluczanie religii z życia społecznego, a zwłaszcza spychanie na margines chrześcijaństwa, podważa same podstawy ludzkiej społeczności. Wcześniej bowiem niż do porządku społecznego i politycznego, należą one do porządku moralnego” [1].

Odejście od modelu państwa wyznaniowego na rzecz społeczności pluralistycznej postulował Sobór Watykański II. W Konstytucji duszpasterskiej o Kościele w świecie współczesnym *Gaudium et spes* Ojcowie soborowi stwierdzili: „Jest sprawą wielkiej wagi, zwłaszcza tam, gdzie chodzi o społeczeństwo pluralistyczne, aby następowała prawidłowa ocena relacji pomiędzy wspólnotą polityczną a Kościołem i aby dokonywane było jasne rozróżnienie pomiędzy tym, co chrześcijańskie, czy to indywidualnie, czy stowarzyszeni, kierując się chrześcijańskim sumieniem, czynią we własnym imieniu jako obywatele, a tym, co czynią w imieniu Kościoła wraz ze swoimi pasterzami” (nr 76). Ojcowie Soboru określili zasady wzajemnych relacji między Kościołem a państwem, które mają źródło w uznaniu i poszanowaniu przez Kościół pluralizmu światopoglądowego i religijnego współczesnych społeczeństw. Dlatego też konieczne jest ich budowanie na podstawie

następujących zasad: wolności religijnej, autonomii i niezależności państwa i Kościoła, każdego w swoim porządku oraz współdziałania między Kościołem a państwem w budowaniu dobra wspólnego [szerzej zob. 12, s. 239–249].

Aktualnie nie ma jednego uniwersalnego modelu państwa świeckiego. Różnice w formułowaniu systemów relacji między Kościołem a państwem wynikają przede wszystkim z przyjętej nomenklatury, czy stopnia uszczegółowienia opisu poszczególnych modeli [4, s. 26].

Modele państwa świeckiego. Wśród państw świeckich wyróżnia się dwa ich zasadnicze modele: 1) model radykalnego rozdziału Kościoła od państwa oraz 2) model umiarkowany oparty na autonomii i współpracy wspólnoty państwowej i religijnej.

Model radykalny państwa świeckiego. System relacji Kościół – państwo w państwie świeckim o modelu radykalnym charakteryzuje się separacją wrogą wobec Kościołów i związków wyznaniowych oraz religii.

Klasycznym modelem europejskim rozdziału Kościoła od państwa jest model państwa świeckiego wypracowany we Francji i wpisany do ustawy *o rozdziale Kościołów od państwa* z 9 grudnia 1905 r. Wprowadzono na nowo proklamowaną podczas Rewolucji Francuskiej zasadę wolności sumienia i wyznania, rozumianą jako prywatyzację religii: „Republika zapewnia wolność sumienia. Gwarantuje swobodne wykonywanie praktyk religijnych” (art. 1). Państwo nie uznawało ani nie finansowało żadnej religii (art. 2). Konstytucja Republiki Francuskiej z dnia 4 października 1958 r. stanowi, że Francja jest republiką laicką i zapewnia wszystkim obywatelom równość wobec prawa, bez względu na pochodzenie, rasę lub religię (art. 1). We Francji podstawowym źródłem przychodów dla kościołów są prywatne fundusze, pochodzące najczęściej z datków wiernych. Duszpasterze w wojsku, zakładach karnych i szpitalach oraz „nauczyciele kościelni” w szkołach prywatnych – w sytuacji, w której szkoła zawarła odpowiednie porozumienie z państwem – są opłacani z budżetu państwa. Ze względu na radykalny rozdział Kościoła od państwa, świeckie są także szkoły publiczne, w których nie ma lekcji z religii [9].

We Francji, obok systemu rozdziału Kościoła od państwa w wersji separacji wrogiej, w niektórych departamentach występuje także system państwa wyznaniowego [szerzej zob. 14].

Innym przykładem modelu radykalnego państwa świeckiego jest Holandia. Ustrojodawca w Konstytucji Królestwa Niderlandów z dnia 28 marca 1814 r. stanowi, że każdy ma prawo do swobodnego wyznawania swoich przekonań religijnych i światopoglądowych, zarówno indywidualnie, jak i wspólnie z innymi (art. 6 ust. 1). W Holandii istnieje szkolnictwo publiczne, w którym nie jest nauczana religia oraz szkolnictwo prywatne, które zgodnie z Konstytucją może być ukierunkowane „religijnie lub światopoglądowo” (art. 23 ust. 5). System rozdziału Kościoła od

państwa wyprowadza się z gwarancji wolności religijnej oraz z zasady neutralności państwa [3, s. 81].

Model umiarkowany państwa świeckiego. Model umiarkowany państwa świeckiego – oparty na zasadzie separacji przyjaznej bądź skoordynowanej – zakłada współpracę społeczności religijnej z polityczną w przedmiocie regulacji wzajemnych relacji, określonych w konstytucji danego państwa, a często również w umowie międzynarodowej, jaką jest konkordat. Dlatego też świeckość państwa w modelu umiarkowanym nie jest rozumiana jako antykościelny laicyzm [13, s. 43–44]. W literaturze państwa umiarkowane świeckie dzieli się na dwie grupy: 1) demokratyczne państwa świeckie w Europie zachodniej i 2) demokratyczne państwa świeckie w Europie środkowej i wschodniej, które przeszły transformację z totalitaryzmu marksistowskiego do demokracji [5].

Wśród państw świeckich w wersji umiarkowanej należy wskazać m. in.: Niemcy, Włochy, Hiszpanię, Słowację, Litwę i Polskę.

Mode umiarkowane państwa świeckiego powstał w Niemczech. Po II wojnie światowej Republika Federalna Niemiec nawiązała do tradycji demokratyczno-liberalnej Republiki Weimarskiej. Ustrojodawca w art. 140 Ustawy Zasadniczej Republiki Federalnej Niemiec z 23 maja 1949 r. stwierdził: „Postanowienia art. 136, 137, 138, 139 i 141 niemieckiej konstytucji z 11 sierpnia 1919 r. stanowią część składową niniejszej Ustawy Zasadniczej”. Dlatego też pozostały w mocy dotychczasowe postanowienia Konstytucji Weimarskiej z 19 sierpnia 1919 r. W zakresie wypracowanego modelu umiarkowanego państwa świeckiego. Zgodnie z art. 137 ust. 1 Konstytucji Weimarskiej „Kościół państwowy nie istnieje”. Zabroniona została kontynuacja lub wprowadzanie oficjalnego Kościoła ewangelickiego. Ustrojodawca stanowi o wspólnotach religijnych jako korporacjach prawa publicznego: „Wspólnoty religijne pozostają korporacjami prawa publicznego, o ile były nimi dotychczas. Innym wspólnotom religijnym należy przyznać na ich wniosek te same prawa, jeśli ich ustrój i liczba członków dają gwarancję trwałości. Jeśli kilka tego rodzaju publiczno-prawnych wspólnot religijnych połączy się w jeden związek, to i ten związek jest również korporacją publiczno-prawną” (art. 137 § 5). Zasada ta dotyczy nie tylko jednego z Kościołów, ale wszystkich Kościołów i wspólnot światopoglądowych, znajdujących się na terytorium Niemiec, odznaczających się odpowiednim stopniem stałości. Wszystkim obywatelom zostało zagwarantowane prawo do wolności religijnej w wymiarze indywidualnym: „Prawa i obowiązki cywilne i obywatelskie nie są przez korzystanie z wolności religijnej ani uwarunkowane, ani ograniczone. Korzystanie z praw cywilnych i obywatelskich, jak również dostęp do urzędów publicznych są niezależne od wyznania religijnego. Nikt nie jest zobowiązany do ujawniania swych przekonań religijnych [...]. Nikogo nie wolno zmuszać do czynności lub uroczystości kościelnej albo do udziału w praktykach religijnych lub do składania przysięgi w religijnej formie” (art. 136).

Uznano osobowość publicznoprawną Kościołów, przy jednoczesnym poszanowaniu ich autonomii i niezależności od państwa w kierowaniu swymi sprawami (art. 137 § 3 i 4). Ponadto, ustrojodawca w art. 4 Ustawy Zasadniczej stwierdził, że nienaruszalna jest wolność wyznania, sumienia, przekonań religijnych i światopoglądowych, a swobodne wykonywanie praktyk religijnych. W zakresie nauczania religii postanowił: „Nauka religii w szkołach publicznych, z wyjątkiem szkół bezwyznaniowych, jest zwykłym przedmiotem nauczania. Nauka religii odbywa się zgodnie z zasadami związków wyznaniowych, co nie narusza państwowego prawa nadzoru. Żaden nauczyciel nie może być wbrew swej woli zmuszony do nauczania religii” (art. 7 ust. 3) [szerzej zob. 2, s. 80–96]. System relacji między społecznością państwową a religijną w Niemczech zakłada neutralność państwa wobec przekonań religijnych i światopoglądowych w aspekcie pozytywnym [3, s. 92].

W przedmiocie relacji Kościół – państwo we Włoszech ustrojodawca w Konstytucji Republiki Włoskiej z 27 grudnia 1947 r. zagwarantował równość wszystkich wyznań religijnych. Wyznania religijne inne niż katolickie mają prawo organizowania się według własnych przepisów, o ile nie są one sprzeczne z włoskim porządkiem prawnym, natomiast ich stosunki z państwem są regulowane w drodze ustawy na podstawie porozumień z właściwymi przedstawicielstwami (art. 8). Udział w lekcjach religii jest fakultatywny [8, s. 70–74]. Ponadto, w odniesieniu do relacji między Kościołem katolickim a Republiką Włoską ustrojodawca w art. 7 stanowi: „Państwo i Kościół katolicki są, każde we własnym zakresie, niezależne i suwerenne. Ich stosunki są regulowane przez Pakty Laterańskie. Zmiany Paktów, przyjęte przez obie strony, nie wymagają procedury rewizji konstytucyjnej”. Stosunki między Kościołem a Republiką Włoską oparte są na autonomii i współpracy państwa z Kościołem. Na mocy porozumień z 1984 r. między państwem włoskim a Państwem-Mieście Watykan, rewidujących postanowienia Paktów Laterańskich z 1929 r. wprowadzono obecny model finansowania Kościoła katolickiego. Z budżetu państwa pokrywane są koszty funkcjonowania katolickiego ordynariatu połowego, pracy kapelanów w więzieniach, a także duszpasterstwa innych wyznań w tych instytucjach [10].

Ustrojodawca w Konstytucji Hiszpanii z dnia 27 grudnia 1978 r. zagwarantował wolność religijną w wymiarze indywidualnym i publicznym (art. 16 ust. 1). Postanowił, że żadne wyznanie nie ma charakteru państwowego. Władze publiczne szanują przekonania religijne społeczeństwa hiszpańskiego, a w konsekwencji utrzymują stosunki współpracy z Kościołem katolickim i pozostałymi związkami wyznaniowymi (art. 16 ust. 3). Ponadto, „Władze publiczne zapewniają rodzicom prawo, aby ich dzieci otrzymały wychowanie religijne i moralne, zgodnie z ich własnymi przekonaniami” (art. 27 ust. 3).

Republika Słowacka, zgodnie z Konstytucją z 1 września 1992 r. jest państwem suwerennym, demokratycznym i prawnym, a także nie jest związana żadną

ideologią ani religią (art. 1 ust. 1). Ustrojodawca zagwarantował wolność myśli, sumienia, wyznania religijnego i wiary. Uprawnienie to obejmuje możliwość zmiany wyznania religijnego lub wiary. Każdy ma prawo do swobodnego wyznawania swojej religii lub wiary, indywidualnie bądź wspólnie z innymi, prywatnie lub publicznie, jak też ma prawo do niewyznawania żadnej religii (art. 24).

Wolność myśli, religii i sumienia została również zagwarantowana w Konstytucji Republiki Litewskiej przyjętej w referendum przeprowadzonym 25 października 1992 r. Każdy człowiek ma prawo do swobodnego wyboru religii lub wiary i wyznawania ich indywidualnie lub wspólnie z innymi, zarówno prywatnie, jak i publicznie. Nikt nie może zmuszać ani być zmuszany do wybierania lub wyznawania jakiegokolwiek religii lub wiary, natomiast wolność człowieka do wyznawania i szerzenia religii lub wiary nie może być ograniczona inaczej niż w drodze ustawy i tylko gdy jest to konieczne dla zagwarantowania bezpieczeństwa i porządku publicznego, zdrowia i moralności, a także podstawowych praw i wolności innych osób. Ponadto ustrojodawca zagwarantował rodzicom i opiekunom prawo do wychowania swoich dzieci i podopiecznych zgodnie z własnymi przekonaniami religijnymi i etycznymi (art. 25).

Model umiarkowanego państwa świeckiego został przyjęty także w demokratycznych państwach świeckich w Europie Środkowo-Wschodniej, w tym również w Polsce, które przeszły transformacje z totalitaryzmu marksistowskiego do demokracji. Transformacje ustrojowe pociągnęły za sobą zmianę modelu relacji Kościół – państwo, a w konsekwencji gwarancje wolności sumienia i religii w wymiarze indywidualnym i instytucjonalnym. Państwa te proklamują świeckość państwa, a także zakaz uznawania jakiegokolwiek religii oficjalnej lub Kościoła państwowego. W Polsce, po transformacjach ustrojowych zainicjowanych w 1989 r. (tzw. „pakiet ustaw majowych”: *o gwarancjach wolności sumienia i wyznania; o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej; o ubezpieczeniu społecznym duchownych*), a także podpisaniem w Warszawie dnia 28 lipca 1993 r. konkordatu między Stolicą Apostolską a Rzeczpospolitą Polską, podstawowe zasady relacji między państwem a Kościołem katolickim i innymi związkami wyznaniowymi zostały wpisane do art. 25 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.: 1) zasada równouprawnienia kościołów i innych związków wyznaniowych; 2) zasada bezstronności władz publicznych wobec przekonań religijnych z zapewnieniem swobody wyrażania ich w życiu publicznym; 3) zasada poszanowania autonomii i wzajemnej niezależności państwa i Kościoła oraz współdziałania między nimi; 4) zasada regulacji stosunku państwa do Kościoła w formie umowy międzynarodowej ze Stolicą Apostolską (Kościół katolicki) i ustawy, na podstawie porozumienia wynegocjowanego przez rząd z przedstawicielami tych kościołów, tj. innymi związkami wyznaniowymi, które nie mają podmiotowości publiczno-prawnej w stosunkach międzynarodowych.

Reasumując powyższą analizę, należy stwierdzić, że:

1. Państwo świeckie gwarantuje równouprawnienie wszystkich kościołów i związków wyznaniowych w swoich granicach, a także nie może narzucać jakiegokolwiek religii, jako religii oficjalnej. Tzw. „zdrowa świeckość” wyklucza rozdział Kościoła od państwa w aspekcie wrogim do społeczności kościelnej.

2. System państwa świeckiego występuje w dwóch wersjach: radykalnego rozdziału Kościoła od państwa (np. Francja) oraz autonomii i współpracy (np. Włochy, Polska).

3. Model radykalny państwa świeckiego charakteryzuje się separacją wrogą wobec Kościołów i związków wyznaniowych oraz religii. Model umiarkowany państwa świeckiego zakłada współpracę społeczności religijnej z polityczną, natomiast przedmiot i zakres tej współpracy jest określony w konstytucji danego państwa, a często również w umowie międzynarodowej.

Bibliografia:

1. *Benedykt XVI: Świeckość nie oznacza wykluczania religii z życia*, w: <http://papiez.wiara.pl/doc/374125>. [dostęp: 3.03.2018].

2. Chałupniak R., *Niemiecki model nauczania religii katolickiej*, w: *Nauczanie religii w katolickiej szkole. Historia. Współczesność. Perspektywy. Studia Katechetyczne*. T. 7, red. P. Tomasik, S. Dziekoński, Wydawnictwo UKSW, Warszawa 2010, s. 80–96.

3. Gołda-Sobczak M., *Systemy relacji między państwem a kościołami i związkami wyznaniowymi*, „Środkowoeuropejskie Studia Polityczne” 1 (2008), s. 61–110.

4. Kaczmarek H., *Czechy. Kościół i państwo*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2016.

5. Krukowski J., *Konstytucyjne modele stosunków między państwem a Kościołem w Europie* [referat wygłoszony 26 lutego 2004 r. na posiedzeniu Komisji Prawniczej Polskiej Akademii Nauk Oddział w Lublinie], w: http://www.pan-ol.lublin.pl/biul_9/art_907.htm. [dostęp: 8.11.2017].

6. Krukowski J., *Kościelne prawo publiczne. Prawo konkordatowe*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2013.

7. Mezglewski A., *Systemy relacji państwo-kościół w ujęciu historycznym*, w: A. Mezglewski, H. Misztal, P. Stanisław, *Prawo wyznaniowe*, Wydawnictwo C. H. Beck, Warszawa 2006, s. 11–21.

8. Misiaszek K., *Włoski model nauczania religii katolickiej*, w: *Nauczanie religii w katolickiej szkole. Historia. Współczesność. Perspektywy. Studia Katechetyczne*. T. 7, red. P. Tomasik, S. Dziekoński, Wydawnictwo UKSW, Warszawa 2010, s. 58–79.

9. *Relacje Państwo – Kościół we Francji*, w: <http://www.isp.org.pl/relacje-panstwo---kosciol-we-francji,923.html>. [dostęp: 3.03.2018].

10. *Relacje Państwo – Kościół we Włoszech*, w: <http://www.isp.org.pl/relacje-panstwo---kosciol-we-wloszech,926.html>. [dostęp: 3.03.2018].

11. Sitarz M., *Świeckość państwa*, w: *Encyklopedia Katolicka*. T. 19, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2013, kol. 366–367.

12. Sitarz M., *Zasady relacji Kościół-państwo w nauczaniu Soboru Watykańskiego II*, w: *Reddite ergo quae sunt Caesaris Caesari et quae sunt Dei Deo. Księga Jubileuszowa dedykowana Księdzu Profesorowi Józefowi Krukowskiemu z okazji 50-lecia pracy naukowej*, red. M. Sitarz, P. Stanisław, H. Stawniak, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2014, s. 239–249.

13. Sowiński S., *Modele stosunków państwo – Kościół w Unii Europejskiej*, „*Studia Europejskie*” 3 (2008), s. 39–52.

14. Wasilewicz U., *Systemy relacji między Kościołem katolickim i Francją. Studium historyczno-prawne*, Stowarzyszenie Absolwentów i Przyjaciół Wydziału Prawa Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 2017.

© Romanko A., 2018